

УДК 808.3-55.01:800.2/24

К. А. Качайло

ПРОДУКТИВНІСТЬ КОНФІКСІВ ІЗ ДРУГИМ КОМПОНЕНТОМ -ОК У ТВОРЕННІ НАЗВ ІСТОТ

Качайло К. А. Продуктивність конфіксів із другим компонентом -ок у творенні назв істот.

У статті досліджено рівень продуктивності конфіксальних морфем із постпозитивною частиною -ок у творенні назв істот, а також особливості словотвірної структури і семантики іменникових конфіксальних дериватів на -ок, що зафіксовані в пам'ятках української мови. У творенні таких похідних слів бере участь шістнадцять конфіксів. З огляду на це, виклад матеріалу здійснено в напрямку до зменшення продуктивності словотвірних типів.

Ключові слова: конфіксація, конфікс, конфіксальний дериват.

Качайло К. А. Продуктивность конфиксов со вторым компонентом -ок в образовании имен одушевленных.

В статье исследуется уровень продуктивности конфиксальных морфем с постпозитивной частью -ок в образовании имен одушевленных, а также особенности словообразовательной структуры и семантики именных конфиксальных дериватов на -ок, которые зафиксированы в памятках украинского языка. В образовании таких производных слов берет участие шестнадцать конфиксов. С учетом этого, изложение материала осуществлено в направлении к уменьшению продуктивности словообразовательных типов.

Ключевые слова: конфикация, конфикс, конфиксальный дериват.

Kachailo K. A. The production of confixes with second component -ок in the formation of animate nouns.

The article deals with the level of production of confix morphemes with postpositive component -ок in the process of formation of animate nouns. It also investigates peculiarities of word-formative structure and semantics of noun confix derivatives with component -ок which are discovered in the monuments of the Ukrainian language. Sixteen confixes form these derivatives. In this connection the description of the facts is made in the order of decreasing of production of word-formative types.

Key words: confixation, confix, confixal derivative.

Останнім часом спостерігається поживлення інтересу східнослов'янських мовознавців до вивчення словотвірної системи іменника, яка від найдавніших часів характеризується величезною кількістю формантів і значним числом лексико-семантичних груп твірних іменників. Відомі праці С. Бевзенка, П. Білоусенка, С. Самійленка (нарис історії іменникових афіксальних дериваційних засобів), О. Білих, С. Воропай, Л. Гумецької, Л. Полюги (представлено історію окремих фрагментів словотвірної системи на різних синхронних зрізах), І. Іншакової, О. Меркулової, І. Олійника, Л. Стовбур (подано описи динаміки певних афіксальних морфем чи групи морфем), Я. Закревської, В. Німчука, З. Сікорської (вивчено словотворення іменника різних діалектних територій) та ін. На окрему увагу заслуговують конфіксальні морфеми з другим компонентом -ок.

Мета статті: з'ясувати продуктивність означених конфіксів у творенні назв істот у межах конфіксальних іменників та дослідити особливості словотвірної структури й семантики цих дериватів.

За даними зібраного фактичного матеріалу у творенні назв істот бере участь шістнадцять конфіксальних морфем на -ок; подальший виклад матеріалу здійснено в напрямку до зменшення продуктивності словотвірних типів.

Конфікс під-...-ок. Перша назва істоти, у морфемній будові якої виокремлюються елементи *під-* та *-ок* і реалізується словотвірне значення «підлеглості, підпорядкування тому, що названо твірною основою», за нашими матеріалами, зафіксована в пам'ятках XIV ст.: *подсудокъ* (1347 АЗР I 5) «член суду, помічник судді». Нові структури з конфіксом *під-...-ок* з'являються в кінці XVI – першій половині XVII ст., наприклад: *по(д)суседокъ* (1570 ВГ 107) «безземельний селянин, той, хто проживав у чужому домі»; *подписокъ* (1580 АрхЮЗР I 132) «помічник писаря», утворилося від *писар* з усіченням суфікса *-ар*, адже прозоро видно, що *підписок* – особа, яка перебуває в підпорядкуванні писаря, тобто у виконанні службових обов'язків підлягає особі вищій за рангом соціального статусу. Щодо *підсусідка*, то це особа, яка, не маючи власної хати, живе з господарем в одній і теж є на щабель нижчою за соціальним становищем від звичайного сусіда та справжнього господаря. Спостерігаємо наявність назв істот, які не досягли повного виявлення

певних ознак і подібні до тих, що позначені твірною іменниковою основою: а) найменування осіб, крім згаданих *подсудокъ*, *подсуседокъ* та *подписокъ*, фіксуються такі структури: *підліток* (1861 Осн VI 3) «особа, що досягла певного віку, який не дорівнює повноліттю» або «птах, який ще не вміє літати» (2000 СЗГ II 50); *подпанокъ* (1861 Закр 461) «не дуже багатий чи збіднілий пан або той, що за своїм матеріальним становищем наближається до пана»; *піддівок* (1886 Ж 640; СУМ VI 424) «дівчина-підліток віком від 7 до 15 років»; *підкухарок* (1886 Ж 643) «помічник кухаря»; *підкучерок* (Гр III 169) «помічник кучера»; *підпасок* (2004 Матіїв 50) «помічник пастуха»; б) назви тварин: *подсвинокъ* (XVI-п.п. XVII ІКІС) «немолочне поросля віком до року», пор. *питсвинок* (2000 ГГ 318) «кабанець», *підсвинок* (2000 СЗГ II 44) та *пудсвинок* (2000 СЗГ II 103) «напівдоросле поросля»; *під'ярок* (Гр III 185) «ягня віком півроку, з якого можна стригти шерсть» (*ярий* «весняний», пор. *поярок* «шерсть ягнят першої стрижки»). Окрему групу складають найменування осіб, які призначені бути нижче від того (або біля того), на що вказує твірна іменникова основа, наприклад: *подножок* (1690 ІВ 59) «той, що припадає до ніг»; *підчасок* (СУМ VI 524) «помічник вартового на посту»; *підлапок* (2002 СУСГ 162) «маленький чоловік»; *підкумок* (2002 СУСГ 162) «чоловік куми».

Конфікс пол-(полу)-...-ок. Формант утворює назви істот, яким притаманні лише деякі ознаки тих, що названі вивідною основою: *полупанокъ* (1861 Закр 468) «дрібний поміщик не дворянського роду, який не придбав особистого дворянства»; *півпанок* (1886 Ж 636) «те саме, що й *полупанокъ*»; *півбожок* (1886 Ж 636) «той, що поводить себе як Бог, схожий на Бога», пор. *півбожокъ* (Тим II 53); *полувірок* (1893 УмСп 229) «той, хто недостатньо вірить у що-небудь, або той, хто зрікся своєї віри»; *полурибок* (1927 НХТ 80; 2000 СЗН II 107) «народна назва риби камбали»; *полукровок* (1931 СгТ 68) «тварина, яка народилася внаслідок злучки чистокровного самця й простої самки або навпаки»; *піддівок* (СУМ VI 424) «те саме, що й *піддівок* – дівчина-підліток віком від 7 до 15 років».

Конфікс на-...-ок. Афікс почав функціонувати, за даними сучасних учених, ще у праслов'янський період. Проте в XI ст. наявний лише один іменник з цією морфемою і словотвірним значенням «бути над тим або на тому, що названо твірною основою»: *наперсокъ* (XI СлРЯ X 173) «друг, улюбленець, той, хто користується особливою довірою» (*перси* «груди»). Пізніше зафіксовані іменники: *намѣстѣкъ* (1349 ССУМ II 20) «потомок; той, хто в майбутньому займе місце попередника»; *назимокъ* (1471 ССУМ II 14) «тварина віком до року, яка вперше лишається на зиму», а також найменування осіб та тварин: *накоренок* (1886 Ж 480) зневажл. «потомство»; *нашкурок* (1927 ПТ 207) «той, хто постійно намагається мати вигоду з усього», пор. *шука* (Гр IV 503) «жінка легкої поведінки»; *накуранок* (1987 Корз 168) лайл. «чортове насіння» (можливо, діалектна

форма іменника *накоренок*, але може бути похідним від *куран* «нечиста сила» або від *курай* «рослина, що має багато колючок і росте дико»); *назимок* (2000 ГГ 307) «невелике теля (до року), оленятко» та «теля, народжене взимку» (2005 СГГ 110). Окрему групу становлять прізвиська людей: *Полуботок* (1685 АрхЮЗР I/5 66); *Полуситок* (1969 Редько 182); *Півситок* (1969 Редько 180); *Півхлопок* (1969 Редько 180).

Конфікс недо-...-ок. Іменники з цією морфемою – це найменування осіб, яким бракує того, що названо твірною іменниковою основою: *недовБрокъ* (1768 АрхЮЗР I/III 381) «той, хто відступився від православної церкви, або людина іншої віри»; *недоумокъ* (1861 Закр 413) «незрілий розумом, дурнуватий», пор. *нидоумок* (2005 СГГ 116) «нетям, недоумкуватий»; *недоляшок* (1861 Закр 413) «ополячений українець»; *недолюдок* (1861 Закр 413) «той, хто не заслуговує на звання людини, або злий, як звір, чоловік»; *недоліток* (Гр II 544) «той, хто не досяг повноліття»; *недопанок* (Гр II 545) «той, що поводить себе як пан, або вдає із себе пана, а насправді не є ним»; *недосилок* (1909 Д 176) «той, що не має сили, слабкий». Дериват *недомєрок* може вживатися на сьогодні і як назва предмета («щось менше від загальноприйнятої міри»), і як назва істоти («риба, менша за середню величину» (Гр II 545) або «людина, яка на зріст менша від загальноприйнятої норми» або «низькоросла людина» (2002 СУСГ 139).

Конфікс без-...-ок. Афікс утворює деривати, що є назвами осіб, які характеризуються відсутністю того, що називає твірна основа: *бездомъкъ* (XII/XIII СДЯ I 115) «той, що не має дому, притулку»; *безсиллок* (1772 УЛ 193) «той, що не має сили, безсильний»; *безпальок* (1886 Ж 19) «людина, яка не має одного або кількох пальців» (утворене від *палець* із усиченням *-ець*); *безлюдок* (1984 ДзПА 169) «той, хто живе і тримається осторонь від людей».

Конфікс за-...-ок. Деривати з цим афіксом – це найменування істоти, яка перебуває за тим, що названо твірною основою: *залубок* (1984 О I 275) «шашіль» (< *луб* «кора з липи та деяких інших дерев»), а також полімотивовані іменники: *зарибок* (Гр II 89) «риба, яку випустили у воду для розмноження»; *загніток* (УРС 1926 244) «особа, яка переживає нещастя (несе тягар якоїсь біди)». Останні деривати є одночасно конфіксальними (коли мотивуються іменниками: *риба*, *гніт*) і суфіксальними (коли мотивуються дієсловами: *зарибити*, *загнітити*).

Конфікс па-...-ок. Морфема наявна лише у двох назвах істот: *пасынокъ* (1177 ЛЛ 380) «чоловіків або жінок син від попереднього шлюбу» та *пахо(л)окъ* (1584 АЖ 118-119) «слуга, челядник» (утворене, очевидно, від *холити* «доглядати, тримати в чистоті, догоджати» або від *холя* «стан того, за ким доглядають, кого холять»). Цікаво, що іменник *пасинок* функціонує в діалектах з такими значеннями: «нерідний син; пагін дерева; відросток на рогах оленя, козла» (2000 СЗГ II 30); «1) шматок

дерева для з'єднання і скріплення двох кінців переламаного стовпа чи балки; 2) дерев'яний брус, залізобетонна балка, сталева рейка або швелер, що ним нарощують нижню частину дерев'яного стовпа, призначену для закопування в землю; 3) нерідний син; 4) бічний паросток» (2005 СБГ 390), пор. *пасемок* (2005 СГГ 133) «пасинок, бічний пагін рослини; відросток на тілі».

Конфікс пере-...-ок. За допомогою цього форманта утворилися найменування осіб, які мають лише деякі характерні ознаки того, що названо твірною основою: *переляшок* (1886 Ж 618) «ополячений українець»; *перестарок* (1909 Д 212) «дівчина, що не одружилася в певний час і вважається старою дівою» (від прикметника *старий*).

Конфікс о-...-ок. За даними обстежених джерел, з морфемою *о-...-ок* фіксується назва істоти, яка неповною мірою виявляє ознаки того, що названо твірною основою: *орябок* (1909 Д 197) «птах з відповідним забарвленням пір'я» (утворене, певно, від *рябий*), пор. «рябчик» (Гр III 64) та назва істоти, яка має відношення до того, що означає мотивувальний іменник: *озимок* (СУМ V 654) «однорічне теля» або «народжене взимку теля або ягня» (2005 СГГ 124).

Конфікс від-...-ок. Два іменники, утворені за допомогою цього форманта, є назвами осіб, які є відстороненими від того, що називає твірна основа: *отродокъ* (1720 ЛВел 48) «виродок» (від *родъ*, хоч не виключене виведення цього слова від *отродити*) та *відлюдок* (Гр I 218; 1999 Леснова 13) «той, що тримається осторонь від людей, уникає товариства».

Конфікс при-...-ок. Формант утворює назви осіб, яким притаманні певні ознаки наближення до того, що позначено твірною іменниковою основою, а саме: *приземок* (1861 Осн IV 5) «низький чоловік або дитина»; *придурак* (1999 Леснова 48) «людина не зовсім нормальна, дурень».

Конфікс ви-...-ок. Назви осіб, які мають певні якості, що притаманні особам, названим твірною основою, мають у структурі конфікс *ви-...-ок*: *випанок* (УРС 1953 93) «той, що хоче виділитися серед загалу, показати свою зверхність і перевагу в чомусь, хоч насправді їх не має» (*пан* «особа багата, освічена або та, що займає певне місце в державі відносно свого соціального статусу»).

Конфікс по-...-ок. Під час формування цього конфікса складалося загальне словотвірне значення типу, яке полягає в називанні «того, що в часовому відношенні відбувається після того, що позначає твірна основа». Це значення простежується в назві особи *послѣдокъ* (1404 ССУМ II 203) «наступник, послідовник» (*слѣдъ* «знак, що залишився після чогонебудь»).

Конфікс су-...-ок. В утворенні з морфемою *су-...-ок*, яке є назвою істоти, реалізується словотвірне значення «те, що з'явилося внаслідок виконання дії, названої твірною основою». Це іменник *супоротокъ* (XVI

ІКІС) «дитя тварини, яке мертвим вийняте з тіла матері внаслідок розтину», утворений від *пороти* «розтинати, розрізувати».

Конфікс з(с)-...-ок. Формування описуваного форманта почалося саме з назви істоти: *исчадокъ* (1394 ССУМ I 453) пор. *съчадокъ* (1394 ССУМ II 409) «нащадок, потомок» (*чадо* «дитя»). Пізніше іменник набуває такого вигляду: *зчадокъ* (1860 Б-Н 161) «потомок».

Конфікс у-...-ок. Тільки один дериват, утворений цим афіксом, є назвою істоти: *ублюдок* (СУМ X 357) «неповноцінна, нікчемна людина», певно, похідне від *блудити* (ЕСУМ I 212) «блукати або вести розпусне статеве життя».

Отже, конфіксальні іменники на *-ок* – назви істот – мають різноманітну семантику та словотвірну структуру. У їхньому творенні бере участь шістнадцять формантів, які по-різному виявляють свою продуктивність.

Список скорочень джерел

АЖ	Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) [підгот. до вид. М. К. Бойчук]. – К.: Наукова думка, 1965. – 190 с.
АЗР	Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией Т. 1 – СПб., 1846. Т. 2 – СПб., 1848.
АрхЮЗР	Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией по разбору древних актов. – К., 1859–1914. – Ч. 1–8.
Б-Н	Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко [підгот. до вид. В. В. Німчук]. – К., 1966. – 421 с.
ВГ	Волинські грамоти XVI ст. [упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко]. – К., 1995. – 245 с.
ГГ	Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів, 2000. – 364 с.
Гр	Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская старина» [упорядкував з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – Т. 1–4. – К., 1907–1909.
Д	Дубровський В. Словник українсько-московський / В. Дубровський. – [5 вид.]. – К., без року. – 361 с.
ДзПА	Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзендзелівський. – К., 1984. – 308 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови. – Т. 1–3. – К.: Наукова думка, 1982–1989.
Ж	Желеховский Е. Малорусско-німецкий словарь / Е. Желеховский. – Т. 1–2. – Львів, 1886. – 1117 с.
Закр	Закревський Н. В. Старосвітський бандуриста. Словарь малороссійскіхъ ідіомовъ / Н. В. Закревський. – М., 1861. – С. 247–628.
ІВ	Величковський І. Твори / І. Величковський [підгот. тексту та коментарі В. П. Колосової та В. І. Кречотня]. – К., 1972. – 192 с.
ІКІС	Індекс картотеки словника української мови XVI – першої половини XVII ст. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України в м. Львові.

- Корз Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 62–267.
- ЛВел Величко Самійло. Сказаніє о войнь козацкой с поляками / Самійло Величко. – К., 1926. – 269 с.
- Леснова Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини : Людина та її риси / В. В. Леснова. – Луганськ : Шлях, 1999. – 76 с.
- ЛЛ Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 581 с.
- Матіїв Матіїв М. Д. Методичні поради і матеріали для діалектологічної практики студентів-філологів / М. Д. Матіїв. – Сімферополь : Доля, 2004. – 79 с.
- МП Собрание малороссийских прав. 1807 год / [отв. ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко]. – К.: Наукова думка, 1993. – 368 с.
- НХТ Шарлемань М. Словник зоологічної номенклатури. Назви хребетних тварин / М. Шарлемань, К. Татарко. – К., 1927.
- О Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 1–2. – К., 1984.
- Осн Словнички з журналу «Основа», що виходив у 1861–1862 рр.
- ПТ Словник природничої термінології. – К., 1927. – 262 с.
- Редько Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько [за ред. І. Варченка]. – К., 1969. – 255 с.
- СБГ Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- СГГ Піпаш Ю.О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.
- СгТ Сабалдир Г. О. Практичний словник сільськогосподарської термінології / Г. О. Сабалдир. – Харків, 1931. – 99 с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) [гл. ред. Р. И. Аванесов]. – М. : Русский язык, 1988–1991. – Т.1–4.
- СЗГ Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин. У 2-х томах. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.
- СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 1–18. – М., 1975–1992.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.1–2. – К., 1977–1978. – 630 с., 591 с.
- СУМ Словник української мови. Т.1–11. – К., 1970–1980.
- СУСГ Словник українських східнослобожанських говірок / [К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко]. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- УЛ Українська література XIV–XVI ст. / [ред. В.А. Микитась]. – К.: Наукова думка, 1988.
- УмСп Словарь российско-украинский / М. Уманець і А. Спілка. – Т.1–2. – Львів, 1893–1894. – 318 с., 285 с.
- УРС 1926 Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К., 1926. – 864 с.